

JAN JÖRNMARK:

Mellan förändring och tradition

Europas ekonomiska historia de senaste två århundradena uppvisar en omväxlande bild av verklig internationell arbetsdelning och protektionism. Att genomdriva nödvändiga strukturella förändringar i basindustrier och jordbruk har varit förenat med stora svårigheter.

Med 1989 i backspegeln och Europa inom synhåll är det tydligt att förändringens momentum växer. Nittioalet skapar förutsättningarna för en verklig västeuropeisk integration.

Trettio- och femtiotalen befinner sig på ett oändligt avstånd. Västeuropeiska samhällsstrukturer baserade på bönder, gruvor och textil- och stålindustri är idag upplösta. Industriella ruiner är på väg att ersättas av en verklig europeisk integration. Att regioner som Lorraine, Vallonien, Saar, Sydwalet och Bergslagen för trettio–fyrtio år sedan var kontinentens industriella kärnor verkar nästan kuriöst; ändå kunde dessa industriella strukturer med rötter i artonhundra-talet ända in på 80-talet förlama ekonomier och fälla regeringar.

Att jordbruket fortfarande var den dominerande näringen i början av femtiotalet – och ännu sysselsatte runt en fjärdedel av befolkningen – breddar ännu mer perspektivet på den västeuropeiska efterkrigsutvecklingen.

Dessa samhällsstrukturer var rotade i traditioner från 1800-talets tidiga industrialisering, en omvandling som hade haft sina rötter i stigande agrar produktivitet, småskalig landsbygdsindustri och tung industri koncentrerad till lokala kol- och järnmalmsfält.

Under 1970- och 80-talen konfronterades detta fortfarande levande arv med massiv industriell och social omvandling. I ett utbrott av industri- och socialtraditionalism ifrågasattes under en tid grundvalen för efterkrigstidens samhälle: ekonomisk tillväxt, politisk pluralism, teknologisk förändring.

Internationell arbetsdelning

I själva verket hade redan den tidiga industrialismen en gång varit revolutionär, när skrå- och ståndssamhällen skakades i sina grundvalar. Redan före 1870-talet var en

Jan Jörnmark är fil lic i ekonomisk historia.

demokratisering av Västeuropa påbörjad, när kapitalismens dynamik sprängde sär-intressens egoism och skapade verkliga nationer.

1800-talets ekonomiska expansion skapade förutsättningarna för en verklig internationell arbetsdelning. Mot slutet av seklet var import av kött och spannmål till Europa en realitet; med det nya seklet inleddes ytterligare en industriell omvandling, långt innan den första industriella revolutionen mognat. På tjugo- och trettio-talen var elektrifiering, bilism och mekanisering av jordbruket realiteter. Oljans revolutionerande konsekvenser — inte minst för kolgruvorna — började också stå klara.

Parallellt med detta hade redan den tidiga industrialismen skapat samförstånds lösningar. Den gamla ståndstats patriarkalism levde vidare i socialkonserveratismens samhälle; Bismarck och Disraeli insåg tidigt explosiviteten i den oreglerade strukturella omvandlingen. Efter 1880 växte sociala och industriella regleringar fram tillsammans med agrar och industriell protektionism; samtidigt innebar folkrörelsens framväxt — bonderörelsen, arbetarrörelsen — att de nya sociala rörelserna kunde inlemmas i den existerande strukturen, inom ramen för en konsensusinriktad reformistisk stat.

Nya krav på nationalstaterna

Under mellankrigstiden blev systemets känslighet uppenbar, när internationell konkurrens och teknologisk omvandling ställde nya krav på dessa nationalstater. Motståndet mot förändring artulerades under trettio-talet av introspektiva och autarkiskt inriktade politiska rörelser.

Världshandeln kvoterades och slogs i bitar, när nationella lösningar prioriterades och staten växte ut till ett organ för att skapa social fred mellan samhällsbärande korporationer.

I England, t ex skapades 1931 en konservativ samlingsregering, vilken raskt skar av landet från världsmarknaden, när det stod klart att samförstånd var omöjligt utan organiserade marknader. Därefter löstes kolgruvornas strukturella problem, (dessa sysselsatte trekvarts miljon briter och hade efter 1920 förlorat i stort sett hela exportmarknaden, samtidigt som bunkerolja ersatte kolet som drivmedel för fartyg), genom en intern kvotering av den brittiska marknaden, administrerad av branschen själv. Stålintustrins bekymmer löstes på samma vis; här kom det stålverk som representerade mellankrigstidens viktigaste teknologiska genombrott att få en lokalisering som varit optimal på 1840-talet, när en konservativ branschorganisation och en socialt inriktad regering innehade principiell vetorätt mot nyinvesteringar. Landets bönder fick första gången på över hundra år ett utökat ekonomiskt skydd.

Över hela Europa gick mönstren igen, när den politiska oviljan till förändring stelnade i traditionalistiska politiska rörelser. Den uppenbara katastrof som låg latent i modellen blev tydlig med kriget; efter 1945 var denna chock en direkt orsak till att en verklig västeuropeisk integration inleddes, när en generation framsyna västeuropeiska politiker orkade acceptera det faktum som två världskrig tydligt hade visat: Deras stater var ohjälpligt bundna till varann. Den politiskt framtvingande enhetsprocess som inleddes med Kol- och stålunionen 1951 hade

ingen direkt ekonomisk spegelbild: De kvottillvanda kol- och stålproducenterna i Frankrike, Tyskland och Belgien hade fördragit kvoterade marknader. Självklart hade många av dem rätt: Med Paris- och Romfördragen och GATT-avtalen inleddes en process som snabbt innebar sociala, ekonomiska och politiska förändringar av oerhörda dimensioner, där de själva kom att sopas bort av en snabbt växande konkurrens.

Under 30-talet växte staten ut till ett organ för att skapa social fred mellan samhällsbärande korporationer.

I detta sammanhang bar 30-talets ekonomiska politik inom sig fröet till sjuttio- och åttio-talens kris. Depressionens ekonomiska politik hade förstärkt och systematiserat en tradition där föråldrade strukturer fick överleva, där vansinniga lokaliseringsval gjordes av sociala skäl och där statens roll som social domare gav den en roll att spela som konjunkturrell städgumma och producent av ständigt växande mängder av noll-prissatta offentliga tjänster.

Kapitalismens natur — den permanenta strukturella revolutionen — skapade efterfrågan på en mjuk statsmakt, vilkens socialt och ekonomiskt medlande funktion artikulerades genom skapandet av nationella — socialt medvetna — skrå. Det västeuropeiska sättet att handskas med de nya medier som blev kommersiellt möjliga på 20- och 50-talen är symptomatiskt: I den svenska konsensusmodellen drev statligt kontrollerade medier

sin verksamhet, formellt ägda av allt vad folkrörelser hette.

I efterkrigstidens internationaliserade värld drevs de motsättningar som var inneboende i en kompromiss mellan förändring och tradition till sin logiska punkt, när statens roll som gemensamt hus blev för trång för offentliga och privata sårintressen i behov av lång- eller akutvård.

Efterkrigstidens tvehägsenhet

Under 50- och 60-talen hade dessa problem dolts av en massiv expansion byggd på bilism, urbanisering och billig energi. I de expansiva industrisektorerna var en produktivitetutveckling av enorma mått möjlig, när decennier av europeisk eftersläpning hämtades igen på femton-tjugo år. Kontinenten gick från bondland till masskonsumtion på en halv mansålder.

Den gamla industristrukturen ingav visserligen bekymmer när den internationella konkurrensen ökade, men i expansionens kölvatten kunde ännu de traditionella kol-, stål- och textilproducenternas bekymmer skylas över med statliga stöd och internationella multifiberavtal. Jordbrukssektorn erbjöd extraordinära problem och hade en lång tradition av särintresseledd statsinterventionism. Alltså skapades här monstret av regleringar, krönta av EG:s gemensamma jordbrukspolitik CAP, där franska, tyska och holländska sårintressen hjälptes åt att bygga ett regleringssystem fullt av inre motsättningar och yttre avskärmningar. Regleringarnas karaktär att premiera intensiv massproduktion av spannmål, fläsk och mjölk gynnade minst av allt specialisering eller nischproduktion, istället drevs av-

kastningsnivåerna raskt in absurdum med hjälp av hormoner, konstgödsel m m; antalet bönder föll sedan drastiskt, när markpriserna blev funktioner av höga interventionsprisnivåer.

Efterkrigstidens västeuropeiska tvehägsenhet mellan förändring och traditionalism syns kanske tydligast i Frankrike, där någon dramatisk "industriell revolution" egentligen aldrig skett: Direkt efter kriget härskade här traditionella storhetsdrömmar: Genom att hindra Tyskland från industrialisering skulle Frankrike bli den kontinentala stormakten, ekonomiskt och militärt. När det snart nog stod klart att amerikanerna inte tänkte tillåta ett förverkligande av dessa drömmar om tysk permanent underutveckling, tog man istället ledningen i bildandet av Kol- och stålunionen, för att åtminstone åstadkomma någon form av regional kontroll över Ruhr.

I detts skede av internationalisering, skapade landets arkaiska industristruktur och en efterbliven, nästan pre-industriell, agrar sektor problem. Ekonomisk planering startades redan på fyrtioalet, samtidigt som priskontrollsystem ändå nödvändiggjorde statliga investeringssubsidier. Jordbruksfrågans centrala roll blev tydlig under 60-talets början, när De Gaulle gjorde lösningen till ett villkor för att man skulle stanna i den Gemensamma Marknaden.

Industrins grundläggande problem blev än tydligare med EEC:s gradvisa genomförande under sextioalet: Företagen var, internationellt sett, små och hade låg produktivitet, följaktligen var vinst- och investeringsnivåerna otillräckliga och eftersläpningen mot de västeuropeiska konkurrenterna hotade att bli permanent.

Med den femte planen, (1965), inleddes därför en politik för att skapa "national champions"; att uppmuntra franska företag att gå samman genom att binda investeringshjälp till fusioner. Den statliga industripolitikens verkliga karaktär av sentimentalism och prestigesökande är tydlig när man ser på politikens verkliga innehåll fram till 1970: Statliga energimonopol skapades, kolgruvorna subsidiärdades och stålindustrin fick investeringshjälp, när döende företag fusionerades för

---

Depressionens ekonomiska politik hade förstärkt och systematiserat en tradition där föråldrade strukturer fick överleva, och där staten fick en roll som konjunkturrell städgumma.

---

att leda varann till graven. Typisk för tiden — inte bara i Frankrike — är ett uttalande av ordföranden i stålproducenternas branschorganisation: "Arbetsgivaren har idag förlorat rätten att göra konkurs". Bakom liknande social retorik skulle under sjuttioalet snart sagt vilka verksamheter som helst försvaras.

I början av sjuttioalet hade landet upplevt femton—tjugo år av fyra—fem procentig årlig tillväxt, men ändå bestod många av de strukturella problem som långt tidigare identifierats: Relativt små, hemmamarknadsorienterade företag, 1800-talslokalisering av basindustri, övervuxen jordbrukssektor.

Samförstånd blev mardröm

Med sjuttioalet dog den västeuropeiska drömmen om "das soziale Marktwirtschaft", där ett evigt socialt och ekonomiskt samförstånd kunde uppehållas i en samtidig process av förändring och stillastående.

Här hade tjugo år av kapitalistisk tillväxt gjort det möjligt för politiker att agera jultomtar, för att höljas i ära av de sårntressen som de själva emanerat ur – vare sig dessa var "industriellt", "socialt" eller "kulturellt" betingade.

För här växte samförståndet ut till en mardröm där stat, folkrörelse och industri knöts till varann i en grotesk häxdans. De professionaliserade folkrörelserna artikulerade intressen långt utanför det egna gebitet – politisering och intressebreddning fick skapa underlag för koalitioner och nya krav. Med hjälp av myndigheter och kommissioner skapades sedan eviga tummelplatser för intressekamp, där man tillsammans kunde organisera, reglera och skapa trögheter; vilka i sin tur kunde hålla liv i nya grupper med intressen i status quo. Det systematiserade samförståndet skapade alltfler "apparater", i symbiotisk gemenskap och evigt samarbete med halv-offentliga, "samhällsbärande", kravmaskiner.

Oljekriserna 1973–74 och 79–81 var självfallet inte ensamma orsak till samförståndets sammanbrott, men de massiva prisförändringarna blev en yttre press på stater som blivit beroende av billig energi för att skyla över en växande ineffektivitet vad gällde energianvändning likväl som företagsorganisation, industrilokalisering och offentliga sektorer/regelsystem. Med stagnerande hemmamarknader och tilltagande konkurrens från NIC-länder ham-

nade också 50- och 60-talens tillväxtindustrier i problem. Den traditionella industrins problem förstärktes naturligtvis också.

Det politiska systemets självmotsägelser – förändring i total social harmoni – blev nu allt tydligare. Den sociala orons 1968 var en direkt reaktion på systemets tilltagande oförmåga att uppfylla sin sociala domarroll – att studentrevolten fick ett så brett socialt genomslag i just Frankrike, där EEC skapade långt större problem för den traditionella socioekonomiska strukturen än i t ex Holland och Tyskland känns logiskt. Efter 1966–67 års recession växte sedan problemen med att upprätthålla full sysselsättning utan ökade inflationsnivåer – vilka i sig skapade ytterligare missnöje.

Den politiska strukturens traditionella sätt att fungera gjorde den i själva verket synnerligen ineffektiv att handskas med dessa bekymmer: Begränsningarna blev uppenbara när den fallande tillväxten slöt det ekonomiska systemet – utan tillväxt förvandlades särntressenas julafton till ett småskuret gräl om en krympande kaka. Försöken att driva politiken vidare enligt principen "business as usual" resulterade mot sjuttioalets slut i mardrömslika inflationsnivåer och skapade utrymme för en ny, värre, oljeshock 1979–81.

Traditionalismens höjdpunkt

Sjuttioalet hade på detta vis formats till traditionalismens höjdpunkt. Den skenbara radikaliserings som de traditionellt reformistiska socialdemokratiska partierna genomgick, var i verkligheten uttryck för en närmast desperat längtan efter status quo, i en situation där det blivit tydligt

att radikala förändringar av de traditionella sektorerna var oundvikliga – om marknadsekonomin och frihandeln inte inskränktes. Ryggmärgsreaktionen hade samtidigt en bred, populistisk, anklag.

Dels var den nya vänsterrörelsen i allt väsentligt det samförståndsinriktade sextioalets skapelse – vad man önskade var mer full sysselsättning, mer stöd till traditionalistisk verksamhet, (vare sig detta gällde varv, bönder, stålarbetare eller gruvarbetare), mer industriell styrning och mer offentliga resurser, allt detta skapade en värld där samhällsvetarnas roll som planerare slapp störas av märkliga figurer från västgötaslätten. Än mer väsentligt var det ändå att de nya medelklassgrupper som byggd och bebodde 60-talets förorter delade dessa traditionalistiska ideal: Sökandet efter en trygg ekonomisk utveckling var en självklarhet, landsbygdsrötterna levde och den goda staten var ett verkligt mål. Den alternativa musikrörelsens ifrågasättande av masskonsumtion, stat och kapital har sin tydliga spegelbild i dansbandens enorma storhetstid i början och mitten av sjuttioalet, där tryggheten i det socialt igenkänningsbara och traditionella symboliserades av sentimentala schlagerns av typen "Är det konstigt att man längtar bort nån gång", på åttiotalet fick denna gemensamma traditionalism sin bekräftelse när Wiehes och Afzelius gråtmilda smörsånger blev älskade svensktoppsettor.

Oförmågan att bryta med förgångna mönster var tydlig under sjuttioalet, när de politiska partiernas gemensamma rötter blev tydliga: Svenska borgerliga politiker stod för de största industrinationaliseringarna i landets historia, samtidigt som samma regeringars totala bundenhet vid

50- och 60-talens sociala och offentliga arv drev fram en handlingsförklaring som spräckte regeringar, lämnade korporativismen i fred och skapade enorma budgetunderskott.

I England, där industristrukturen var som mest föråldrad, fragmenterad och fallfärdig drev Heath-regeringen traditionell socialkonservativ politik. De grundläggande skillnaderna mellan 30- och 70-tal tog ut sin rätt när regeringen föll i ett moln av kolrök och inflation: Det hade

Inom CAP, EGs jordbrukspolitik, hjälptes franska, tyska och holländska särintressen åt att bygga ett regleringssystem fullt av inre motsättningar och yttre avskärmningar.

blivit oändligt mycket svårare än på trettioalet att skärma av sig från omvärlden. Därefter gjorde Tories 1975 ett historiskt val, när en partiledare utanför den traditionella socialkonservativa kärnan valdes. Labour, å andra sidan, hade tagit över för att fortsätta köpa borgfred med subsidier, samtidigt var det tydligt att landets näringsliv höll på att kollapsa fullständigt: Bilindustrin, som tjänstgjort som mjölkko under 50- och 60-talen, befann sig nu med mer än ena foten i graven, misshandlad av internationell konkurrens och endemiska strejker. Varv, kol, textil och stål var välkända akutpatienter. När Labour-regeringen 1979 föll var landets "basindustrier" förvandlade till svarta hål för inflationsskapande budgetunderskott.

I Frankrike förde borgerliga regimer under sjuttioalet liknande politik, helt i linje med sextioalets konsensusplaner. Alltså växte de industriella problemen

och inflationen samtidigt som det sociala missnöjet till sist skapade utrymme för en socialistregering vid åttiotalets början. Mitterrandregimens program, som bestod av traditionalistiskt inriktade nationaliseringar och expansion av basindustrier, höllde fotogen på den inflationistiska lägerelden, varefter socialisterna 1984 tvingades bryta med allt vad de tidigare hållit heligt.

Tjugo år av kapitalistisk tillväxt hade gjort det möjligt för politiker att agera jultomtar.

Politiskt kontraproduktivt

För vid åttiotalets början eller mitt stod till sist det politiskt kontraproduktiva i traditionalism klart över hela Västeuropa: Tio år av investering i status quo hade bara lett till inflation, social oro och accelererande ekonomiska problem – vilket i sig innebar att de i socialt lugn investeringarna fick allt svårare att överleva nästa val. Trots försäkringar om förtjänsterna av samhällsekonomisk lönsamhet, (nyspråk för olönsamhet), och långsiktigt satsande, (d:o för aldrig sinande miljardförluster), visade sig de ekonomiska problemen bara växa, tillsammans med medelklassens missnöje.

Från att ha varit ett samhälles lösningar på konkreta problem, hade samförståndet i detta läge förvandlats till en tvångströja. Priset för ineffektivitet, beslutsvända och ekonomisk irrationalitet stod nu tydligt på ett dramatiskt vis. 1989–91 års händelser öster om Elbe bar det slutgiltiga vittnesmålet om detta.

När reorganisationen av de västeuropeiska staterna i detta läge tog fart var också de dramatiska implikationerna tydliga. Skräcken för Thatcher var rationell – politiken hotade välfärdsstatens klient-system, men avgörande för systemförändringens genomförande var att samförståndsstrukturen redan undergrävt när dess traditionella lösningar inte längre förmådde ge medlemmarna betalt i form av högre löner, pensioner, bidrag etc etc.

Internationell integration

Den ökande internationella integrationen och den bevisade impotensen hos den gemensamma trygghetsapparaten urholkade tron på den starka staten, när den förlorat möjligheterna att bedriva intern, "expansiv" ekonomisk politik, den politik som varit samförståndets förutsättning. Ropen om "Thatcherism" och social nedrustning förlorade i trovärdighet när den korporativistiska regndansen inte längre bär frukt.

Över hela Europa blev förändringens mönster tydliga ju längre 80-talet led. Det brittiska exemplet var tidigt, eftersom landet befann sig i ett extremt läge. Strejker i de traditionella stål- och kolnäringarna 1980 och -84 hade tio år tidigare förmodligen både förlamat ekonomin och fällt regeringen, nu visade de bara hur försvagade baserna för den traditionella industripolitiken blivit, när strukturella förändringar minskat dessa branschers betydelse och importmöjligheterna dessutom ökat. I detta nya läge blev det framåt 80-talets mitt möjligt att reorganisera både industrin och den splittrade och förlamande fackföreningsrörelsen. Produktiviteten ökade sedan snabbast i Europa,

och efter 1985 blev det på allvar möjligt att privatisera restrukturerade företag, samtidigt som man förmådde attrahera utländska investeringar. Med 90-talets intåg har reformeringen av de tunga statliga monopolen inletts med trust-reformen av sjukhusen inom National Health Service.

I kroniskt sjuka stater som Frankrike och Belgien — där problemen förstärkts av den språkliga tudelningen — skedde en närmast samtidig omläggning runt 1983/84. Även här var det reorganisationen av de allt mer resurskrävande "basindustrierna" som blev inledningen till en ny ekonomisk politik. I båda länder hade sentimental konsensuspolitik bara förmått skapa inflation och förvärra social oro och/eller regional separatism.

Svensk samförståndspolitik

I Sverige kunde samförståndspolitiken fortsätta en bra bit in på åttiotalet, när de grundläggande bekymren dolts av en serie devalveringar. I det globala uppsving som följde på Nordamerikas och Västeuropas reformering och relativa tillfrisknande skapades förutsättningar för ytterligare en valperiod i dårarnas paradys. Inför valet -88 kunde Elisabeth Höglund fortfarande fråga ut politiker efter den svenska millimetermodellen: "Vet du Bengt Westerberg/Carl Bildt/Musse Pigg hur många kronor din skattemodell kostar ett lågavlönat sjukvårdsbiträde"; efter valet genomförde de icke tillfrågade socialdemokraterna den största skattereformen på hundra år i vilket fall som helst.

För valperioden 1988-91 blev i verkligheten, trots traditionalismens — Centern, Kommunisterna och Miljöpartiet — framgångar i valet, början på en verklig

svensk reformering. Inför trycket av en fortsatt okontrollerad kommunal finansieringssituation, ineffektiv offentlig sektor, stadigt växande inflation, ökande spänningar från den avreglerade kreditmarknaden och en begynnande internationell konjunktursvacka skedde märkliga omorienteringar: Skattereformen och EG-frågan är exempel på det omöjligas möjlighet. Som symboliska tidens tecken framstår andra företeelser. Till allehanda skrän har t ex taxi- och äppelnärings avreglerats och jordbruks- och tekopolitiken lagts om. Ytterligt viktigt verkar det vara att kompetens hos två hörnstenar i samförståndsbygget ifrågasätts: Kommun och landsting har drabbats av skattestopp och trycks mot omorganisation, när det stått klart att all normal kontroll gått förlorad över dessa ohyggliga konglomerat i samförstånds-, trygghets- och regleringsbranscherna.

Brottet med traditionalismen

Motståndet och protesterna mot förändringarna visar på de revolutionära elementen i dem: Harold Macmillan, den gamle Tory-ledaren, blev ett eko från 50- och 60-talen med sitt förtvylade utbrott över Thatcher: "Hon säljer ut familjesilver". Att Prins Charles vid åttiotalets slut gjorde sig till talesman för samma patriarkalism, att Påvestolen 1990 varnade för kapitalismens girighet, att svenska präster tillsammans med Sara Lidman demonstrerar mot förbättrad infrastruktur är lika symptomatiskt för förändringens karaktär — vad som gör det till en verklig vattendelare är brottet med den traditionalism som den offentliga sektorns sjuttio-talsvänster övertog från, och delade

med, den patriarkalistiska socialkonserveratismen. Den inneboende patriarkalismen går i Sverige igen i protesterna mot EG som en kvinnofälla: Utan ett makalöst skattetryck kan inte kvinnor beredas arbete i den offentliga sektorn. Underförstått måste alltså kvinnor, som hjon, beredas "sysselsättning" av en allseende storebror, som därefter delar ut 10–12 000 spänn i månaden till de tacksamma och "sysselsatta" kvinnorna.

---

*Samförståndet växte till en mar-
dröm, där stat, folkrörelse och in-
dustri knöts till varann i en grotesk
häxdans.*

Ändå är det ett redan förlorat krig man för, där allmän negativism och grinighet fått ersätta visioner: Konsensushögern har bara sjuttioalet att visa för sig, vad vänstern gäller dog alternativet i november -89: Med öststatsregimernas fall dog drömmarna om produktionstillväxt i en socialt konserverad miljö, där dekret fått ersätta marknader. Dagen efter visade sig mycket få välja nya omgångar av Bündnis-90 utopier, (Kanalen och TV 1 hann väl intervju de flesta). Vad övrigt var av "vänstervisioner" visade upp en än sorgligare bild mot 90-talets början: I Nicaragua hade de svenska volontärerna inte rösträtt, i Tanzania, Zambia, Angola, Mozambique och Etiopien hade väststödta experiment i "socialism" och "kollektivism" förött länderna bortom allt för-

stånd. På Kuba, till sist, satt en ensam testuggande förtryckare. Var tionde kuban hade, å andra sidan, lyckan att befinna sig i Florida.

Förändringens momentum

Irreversibiliteten i åttiotalets förändring framträder tydligt. Den förändringsprocess som tog sitt avstamp i det sena artonhundratalets och det tidiga nittonhundratalets teknologiska och ekonomiska förändringar kunde bara väljas bort till ett oerhört pris. Omöjligheten i att planera bort förändring bekräftades åter med sjuttioalets flykt in i traditionalism; hundra, hundrafemtio år av samförstånd byggt på nationellt jordbruk, basindustri och allomfattande offentlig sektor förlorade därefter – i märkligt snabb takt – alltmer av sin relevans och legitimitet.

Med 1989 i backspegeln och Europa inom synhåll är det tydligt att förändringens momentum växer. Nittioalet skapar förutsättningarna för en verklig västeuropeisk politisk integration. Å andra sidan är omöjligheten för ens denna Gemenskap att välja bort den internationella dimensionen tydlig när de introspektiva jordbrukssystemen är på väg att rämna inför trycket från Östeuropa och USA.

Med denna integration och internationalisering ersättes marknadslösningar alltmer av agrara rötter och patriarkalistiska nationalstater. Priset för det som väljs bort är kanske inte heller så högt: Rigiditet, kollektivism, och PeO Enqvists visioner.